

Samenvatting

BASIS 1

GENOTYPE EN FENOTYPE

3.1.1 Je kunt omschrijven wat een genotype, wat een fenotype en wat een gen is.

- Genotype: de informatie voor alle erfelijke eigenschappen van een organisme.
  - Deze informatie ligt in de chromosomen in de kern van elke lichaamscel.
  - Het genotype bestaat uit alle genen in een celkern.
- Fenotype: alle eigenschappen van een organisme.
  - Het fenotype komt tot stand door het genotype en door invloeden uit het milieu.
- Gen: de stukjes DNA die samen de informatie bevatten voor één eigenschap.
  - Een chromosoom bestaat uit veel genen.
  - In lichaamscellen komen chromosomen in paren voor.
  - In lichaamscellen bestaat een gen uit twee allelen (varianten van een gen).
  - De allelen van een gen kunnen gelijk of ongelijk zijn.

3.1.2 Je kunt beschrijven hoe organismen informatie over erfelijke eigenschappen overdragen aan hun nakomelingen via chromosomen.

- Het genotype van een organisme wordt bepaald op het moment van bevruchting.
  - In geslachtscellen komen chromosomen enkelvoudig voor.
  - In geslachtscellen komen allelen enkelvoudig voor.
  - Bij de bevruchting vormen de chromosomen uit de zaadcel en de chromosomen uit de eicel weer chromosomenparen.
  - In een bevruchte eicel bestaat een gen weer uit twee allelen.

BEGRIPPEN

allel

Variant van een gen; elk gen bestaat uit twee allelen.

fenotype

Alle eigenschappen van een organisme.

gen

De stukjes DNA die samen de informatie voor een erfelijke eigenschap bevatten.

genotype

De informatie voor alle erfelijke eigenschappen van een organisme; alle genen in een celkern samen.

BASIS 2

GENEN

3.2.1 Je kunt omschrijven wat homozygoot, heterozygoot, dominant, recessief en intermediair fenotype betekenen.

- Homozygoot: het gen voor een eigenschap bestaat uit twee gelijke allelen (AA of aa).
- Heterozygoot: het gen voor een eigenschap bestaat uit twee ongelijke allelen (Aa).
- Dominant allel: een allel dat altijd tot uiting komt in het uiterlijk.
  - Een dominant allel wordt aangegeven met een hoofdletter.
  - Organismen waarbij een dominant allel in het uiterlijk tot uiting komt, kunnen homozygoot of heterozygoot voor deze eigenschap zijn.
- Recessief allel: een allel dat alleen tot uiting komt in het uiterlijk als er geen dominant allel aanwezig is.
  - Een recessief allel wordt aangegeven met een kleine letter.
  - Organismen waarbij een recessief allel in het fenotype tot uiting komt, zijn homozygoot voor deze eigenschap.

- Wanneer geen van beide allelen van een gen dominant is, heeft het organisme een intermediair fenotype voor deze eigenschap.
  - Beide allelen van het genenpaar komen even sterk tot uiting in het fenotype.
  - Een intermediair fenotype noteer je met vier letters, bijv.: $A_r A_r$ = rood, $A_w A_w$ = wit, $A_r A_w$ = roze.

BEGRIPPEN**dominant allel**

Allel dat altijd tot uiting komt in het uiterlijk.

heterozygoot

Twee verschillende allelen voor een bepaalde eigenschap.

homozygoot

Twee gelijke allelen voor een bepaalde eigenschap.

intermediair fenotype

Fenotype waarin beide allelen even sterk tot uiting komen.

recessief allel

Allel dat alleen tot uiting komt als er geen dominant allel is.

BASIS 3**KRUISINGEN****3.3.1 Je kunt een kruisingsschema opstellen.**

- In een kruisingsschema worden de generaties aangegeven met letters.
  - P: de ouders
  - F_1 : de eerste generatie nakomelingen
  - F_2 : de generatie nakomelingen die ontstaat door onderling voortplanten van F_1 -individuen
- Het opstellen van een kruisingsschema.
  - Bedenk wat de fenotypen en genotypen van de ouders zijn.
  - Bedenk welke allelen in de geslachtscellen van de ouders kunnen voorkomen.
  - Stel vast welke genotypen en fenotypen de nakomelingen kunnen hebben.
  - Stel vast welke genotypen en fenotypen de organismen in de F_2 kunnen hebben.
- Stappenplan en kruisingsschema bij een kruising van homozygoot dominant met homozygoot recessief:

P	AA	×	aa	F_2		A	a
geslachtscellen	A		a		A	AA	Aa
F_1		Aa			a	Aa	aa
	Aa	×	Aa				
geslachtscellen	A of a		A of a				

- Verhouding van genotypen in de F_2 : $AA : Aa : aa = 1 : 2 : 1$.
- Verhouding van fenotypen in de F_2 : fenotype waarbij het dominante allel tot uiting komt : fenotype waarbij het recessieve allel tot uiting komt = 3 : 1.
- Stappenplan en kruisingsschema bij een intermediair fenotype:

P	$A_r A_r$	×	$A_w A_w$	F_2		A_r	A_w
geslachtscellen	A_r		A_w		A_r	$A_r A_r$	$A_r A_w$
F_1		$A_r A_w$			A_w	$A_r A_w$	$A_w A_w$
	$A_r A_w$	×	$A_r A_w$				
geslachtscellen	A_r of A_w		A_r of A_w				

- Verhouding van genotypen in de F_2 : $A_r A_r : A_r A_w : A_w A_w = 1 : 2 : 1$.
- Verhouding van fenotypen in de F_2 , bijv. $A_r A_r$ = rood, $A_r A_w$ = roze, $A_w A_w$ = wit: rood : roze : wit = 1 : 2 : 1.

3.3.2 Je kunt bij een gegeven kruising genotypen en fenotypen van ouders en/of nakomelingen afleiden.

- P: $Aa \times aa$
  - Verhouding van genotypen in de F_1 : $Aa : aa = 1 : 1$.
  - Verhouding van fenotypen in de F_1 : fenotype waarbij het dominante allel tot uiting komt : fenotype waarbij het recessieve allel tot uiting komt = $1 : 1$.
- P: $Aa \times Aa$
  - Verhouding van genotypen in de F_1 : $AA : Aa : aa = 1 : 2 : 1$.
  - Verhouding van fenotypen in de F_1 : fenotype waarbij het dominante allel tot uiting komt : fenotype waarbij het recessieve allel tot uiting komt = $3 : 1$.
- P: $A_r A_w \times A_r A_w$
  - Verhouding van genotypen in de F_1 : $A_r A_r : A_r A_w : A_w A_w = 1 : 1 : 1$.
  - Verhouding van fenotypen in de F_1 : fenotype waarbij beide allelen tot uiting komen : fenotype waarbij een van de allelen tot uiting komt = $1 : 1$.
- P: $A_r A_w \times A_r A_w$
  - Verhouding van genotypen in de F_1 : $A_r A_r : A_r A_w : A_w A_w = 1 : 2 : 1$.
  - Verhouding van fenotypen in de F_1 : fenotype waarbij beide allelen tot uiting komen : fenotype waarbij een van de allelen tot uiting komt = $1 : 1$.

BEGRIPPEN

generatie

De nakomelingen van hetzelfde ouderpaar.

kruisen

Twee organismen die met elkaar nakomelingen krijgen.

kruisingsschema

Tabel met alle mogelijke combinaties van allelen bij een kruising.

BASIS 4

STAMBOMEN

3.4.1 Je kunt uit een gegeven stamboom afleiden welke genotypen de ouders en/of nakomelingen hebben, welk allel dominant is en welk allel recessief.

- In een stamboom geef je een vrouw weer met een rondje en een man met een vierkantje.
- Als twee ouders met gelijk fenotype een nakomeling krijgen met een afwijkend fenotype, zijn beide ouders heterozygoot voor deze eigenschap (Aa).
  - De nakomeling is dan homozygoot recessief voor deze eigenschap (aa).

BEGRIJ

stamboom

Schematisch overzicht van een erfelijke eigenschap binnen een familie.

BASIS 5

VARIATIE IN GENOTYPEN

3.5.1 Je kunt beschrijven hoe door geslachtelijke voortplanting variatie in genotypen ontstaat.

- Bij geslachtelijke voortplanting versmelten twee geslachtscellen.
  - Door reductiedeling (meiose) ontstaan geslachtscellen met veel verschillende genotypen.
  - Welke geslachtscellen bij bevruchting versmelten, is afhankelijk van het toeval. Hierdoor ontstaan telkens nieuwe genotypen.
  - Bij geslachtelijke voortplanting verschilt het genotype van de nakomeling(en) van dat van de ouder(s).

- Bij ongeslachtelijke voortplanting groeit een deel van een individu uit tot een nieuw individu.
  - Deze groei vindt plaats door gewone celdeling (mitose). Hierbij hebben de dochtercellen hetzelfde genotype als de moedercel.
  - Bij ongeslachtelijke voortplanting is het genotype van de nakomeling(en) gelijk aan dat van de ouder(s).

3.5.2 Je kunt omschrijven wat een mutatie is en je kunt omschrijven hoe kanker ontstaat.

- Mutatie: een plotselinge verandering van het DNA.
  - Mutant: een individu waarbij een gemuteerd allel tot uiting komt in het fenotype.
- Als een mutatie in een lichaamscel optreedt, heeft dit meestal geen gevolgen. Het genotype van de andere lichaamscellen blijft ongewijzigd.
- Als een mutatie in een geslachtscel optreedt, kan dit wel een grote uitwerking hebben.
  - Deze geslachtscel moet dan betrokken zijn bij de bevruchting. Elke lichaamscel van de nakomeling bevat dan het gemuteerde allel.
- Mutagene invloeden verhogen het aantal mutaties:
  - straling (bijv. radioactieve straling, röntgenstraling of ultraviolette straling in zonlicht)
  - bepaalde chemische stoffen (bijv. stoffen in sigarettenrook, asbest)
- Ontstaan van kanker: ergens in het lichaam gaat een cel zich ongeremd delen.
- Uitzaaïng: cellen van het eerste gezwel komen elders in het lichaam terecht en kunnen op andere plaatsen in het lichaam nieuwe gezwellen vormen.

BEGRIPPEN

mutagene invloeden

Invloed uit de omgeving die de kans op een mutatie vergroot.

mutant

Individueel met een gemuteerd allel in het fenotype.

mutatie

Plotselinge verandering van het DNA.

variatie in genotypen

Verschillen in de erfelijke informatie van organismen binnen een soort.

BASIS 6

EVOLUTIE

3.6.1 Je kunt omschrijven wanneer organismen tot één soort behoren.

- Organismen behoren tot één soort als ze samen vruchtbare nakomelingen kunnen voortbrengen.
- Individuen van één soort kunnen tot verschillende rassen behoren.
  - De rassen kunnen sterk in uiterlijk verschillen.
  - Organismen die tot verschillende rassen van dezelfde soort behoren, kunnen zich samen voortplanten.

3.6.2 Je kunt beschrijven wat de evolutietheorie inhoudt en hoe geslachtelijke voortplanting, mutatie en natuurlijke selectie bijdragen aan het ontstaan van nieuwe rassen en soorten.

- Evolutie is de ontwikkeling van het leven op aarde, waarbij soorten ontstaan, veranderen en/of verdwijnen.
- De evolutietheorie is een verklaring voor het ontstaan, veranderen en/of verdwijnen van soorten.
- In een populatie komen voortdurend andere genotypen (en fenotypen) voor.
  - Door mutaties en geslachtelijke voortplanting ontstaat variatie in genotypen (en fenotypen).

- Natuurlijke selectie: individuen met bepaalde gunstige erfelijke eigenschappen zijn goed aangepast aan hun milieu. Daardoor krijgen ze meer nakomelingen dan individuen zonder deze erfelijke eigenschappen.
  - Individuen met een betere aanpassing aan het milieu hebben een grotere overlevingskans. Bijv.: dieren met een goede schutkleur worden minder snel opgemerkt door roofdieren dan dieren met een opvallende kleur.
  - Van individuen met een gunstig genotype zullen veel nakomelingen in leven blijven en zich voortplanten.
- Een soort evolueert (verandert) als door natuurlijke selectie een groep blijft voortbestaan en de oorspronkelijke vorm uitsterft.
  - Bijv.: als het milieu verandert, kan een andere vachtkleur de beste schutkleur blijken te zijn.
- Een nieuwe soort kan ontstaan als individuen die oorspronkelijk tot dezelfde populatie behoorden, zich niet meer met elkaar voortplanten.
  - Bijv.: een deel van een populatie kan langdurig geïsoleerd (gescheiden) raken van de rest van de populatie. Dit deel vormt een nieuwe populatie.
  - Beide populaties ontwikkelen zich langdurig gescheiden in verschillende milieus.
  - Na verloop van lange tijd zijn er zoveel verschillen ontstaan, dat individuen van de twee populaties zich niet meer met elkaar kunnen voortplanten. Er zijn twee soorten ontstaan.

BEGRIPPEN

evolutietheorie

Verklaring voor het ontstaan, veranderen en verdwijnen van levensvormen op aarde.

milieu

Alle omstandigheden die invloed kunnen hebben op een organisme.

natuurlijke selectie

Individuen met gunstige erfelijke eigenschappen krijgen meer nakomelingen.

ras

Groep organismen binnen een soort die verschilt van de rest van de soort.

soort

Organismen die samen vruchtbare nakomelingen kunnen krijgen.

BASIS 7

VERWANTSCHAP

3.7.1 Je kunt toelichten wat fossielen hebben bijgedragen aan de evolutietheorie.

- Fossielen: versteende overblijfselen van organismen of afdrukken van organismen in gesteenten.
  - Uit gevonden fossielen blijkt dat in de loop van de evolutie soorten zijn ontstaan, veranderd en/of verdwenen.

3.7.2 Je kunt toelichten dat overeenkomsten in de bouw van organen, de bouw van cellen en de samenstelling van stoffen in cellen duiden op verwantschap.

- Overeenkomst in de bouw van organen.
  - Organen met een verschillende functie kunnen veel overeenkomst in bouw vertonen. Bijv.: de vleugel van een vogel, de voorvin van een walrus, de voorpoot van een mol en de arm van een mens.
  - Deze organen zijn waarschijnlijk uit dezelfde grondvorm ontstaan. De organismen hebben een gemeenschappelijke voorouder gehad. De verschillen zijn ontstaan door aanpassing aan het milieu.
- Overeenkomst in de functie van organen.
  - Organen met eenzelfde functie kunnen weinig overeenkomst in bouw vertonen. Bijv.: de vleugel van een vogel en de vleugel van een vlinder.
  - Deze organen zijn waarschijnlijk niet uit dezelfde grondvorm ontstaan. De organismen zijn dus niet nauw verwant aan elkaar.

- Rudimentaire organen: organen die geen functie meer hebben en nauwelijks tot ontwikkeling komen.
  - Bijv.: het bekken bij een walvis, de pootresten bij reuzenslangen, de staartwervels bij de mens. Bij verwante soorten komen deze organen wel volledig tot ontwikkeling.
  - Door rudimentaire organen wordt het aannemelijk dat verschillende soorten organismen een gemeenschappelijke voorouder hebben.
- Overeenkomst in de bouw van cellen en de samenstelling van stoffen in de cellen.
  - Elk organisme bestaat uit een of meer cellen. De cellen vertonen overeenkomsten in bouw.
  - Cellen van verschillende organismen vertonen overeenkomsten in processen. Bijv.: celdeling en verbranding verlopen bij vrijwel alle organismen op dezelfde manier.
  - Cellen van verschillende organismen tonen overeenkomsten in de samenstelling van stoffen. Bijv.: DNA en eiwitten.

BEGRIPPEN**evolutionaire stamboom**

Schematisch overzicht van de verwantschap tussen soorten.

verwant(schap)

Soorten met een gemeenschappelijke voorouder.

BASIS 8**DNA-TECHNIEKEN****3.8.1 Je kunt enkele DNA-technieken in de biotechnologie beschrijven. (SE)**

- Biotechnologie is een verzamelnaam voor technieken waarbij organismen worden gebruikt om producten te vervaardigen voor de mens.
  - De veranderde organismen kunnen bijv. geneesmiddelen of hormonen produceren.
- Genetische modificatie: de mens verandert de erfelijke eigenschappen van andere soorten organismen.
  - Een genetisch gemodificeerd organisme noem je transgeen.
- Met recombinant-DNA-technieken wordt DNA van de ene soort overgebracht naar het DNA van een andere soort.
  - Bijv. crispr-cas: een techniek om nauwkeurig in het DNA te 'knippen en plakken'.
- Gene editing (gen-aanpassing): genen repareren, verwijderen of toevoegen in het DNA van een organisme.
  - Gentherapie is het gebruik van gene editing om kapotte genen te repareren.
- Andere DNA-technieken:
  - Ieder mens heeft zijn eigen, unieke DNA. Met een DNA-test maak je een beeld van het DNA.
  - Als op de plaats van een misdrijf DNA wordt aangetroffen, wordt dit DNA vergeleken met het DNA van verdachte personen.
  - Met een DNA-test kun je verwantschapsonderzoek doen. Daaruit blijkt of mensen familie zijn van elkaar.

BEGRIPPEN**biotechnologie**

Alle technieken waarbij organismen worden gebruikt om producten voor mensen te maken.

genetische modificatie

Aanpassen van erfelijke eigenschappen van organismen door de mens.

EXTRA 9

KLEUR BIJ KATTEN (VERDIEPING)

3.9.1 Je kunt beschrijven dat katten informatie over de vachtkleur doorgeven via de geslachtschromosomen.

- Een kat kent drie basiskleuren: zwart, rood of zwartrood.
- Het gen voor de kleur ligt op het X-chromosoom.
- Er zijn vijf verschillende genotypen en fenotypen mogelijk.
  - Genotype X^bX^b heeft als fenotype een zwarte poes.
  - Genotype X^BX^B heeft als fenotype een rode poes.
  - Genotype X^bX^B heeft als fenotype een zwartrode poes (schildpadpoes).
  - Genotype X^bY heeft als fenotype een zwarte kater.
  - Genotype X^BY heeft als fenotype een rode kater.
- Een zwartrode kater bestaat niet.
- De andere vachtkleuren van een kat worden bepaald door andere genen.

EXTRA 10

KLONEN (VERBREIDING)

3.10.1 Je kunt methoden beschrijven om organismen te klonen en uitleggen wat de functie van klonen is.

- Bij stekken neem je een deel van een plant en dit deel laat je uitgroeien tot een nieuwe plant. Deze nieuwe plant is een kloon van de ouderplant.
- Een kloon is genetisch identiek aan de ouderplant.
- Dieren kun je ook klonen, bijv. door embryosplitsing en celkerntransplantatie.
  - Embryosplitsing: een klompje cellen, ontstaan uit een bevruchte eicel, wordt uit elkaar gehaald en teruggeplaatst. Elk gesplitst klompje cellen wordt een nakomeling.
  - Celkerntransplantatie: een celkern wordt in een lege eicel geplaatst.
- Klonen van cellen kunnen worden gebruikt als geneesmiddel.

ONDERZOEK

LEREN ONDERZOEKEN & PRACTICA

3.0.1 Je kunt een biologisch onderzoek voorbereiden, uitvoeren en presenteren.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Diagnostische toets*.